

О. Романенко, канд. філол. наук

**Просторово-часові виміри реальності у творчості
Тараса Шевченка**

Простір та час формують не тільки світ епосу, вони вказують на тяглість художньої реальності у ліричному творі, на тривалість почуття ліричного героя й формують особливий світ – нерозривної єдності реальності та ірраціонального людського "я". Рецепція Шевченкових текстів виявляє безмежжя просторово-часового сприйняття реальності. Світ поезій Кобзаря – це світ, де "зовнішнє" одухотворене "внутрішнім" [3, 35]. Образ реальності у ліриці Тараса Шевченка виявляє нерозривну єдність життєвого та поетичного, це знак ймовірної та водночас справжньої дійсності. В нім справжнє та вигадане переплітаються й сприймаються як цілісний інтонаційний образ української дійсності, української людини.

Складна система відношень "дійсність – людина – образ художній" визначається не лише волею творця, а й особливостями сприйняття реальності та часу у певну епоху. Для XIX віку – це сприйняття, засноване на нерозривній єдності часу та простору, тут конкретна місцевість поступово виростає до рівня символу, а емоція ліричного героя – до рівня загальнолюдського почування. Це особливий прийом поетичного "згущення", який дозволяє населити реальність героями справжніми, тут присутніми, а також – вигаданими подіями та персонажами, які "олюднюють" змальовувану картину, надають їй національного звучання.

Шевченко подібний прийом використовує досить часто – його поезія демонструє безліч прикладів різкого, здавалося б, переходу від однієї теми до іншої, від одного настрою до іншого, з одного простору – до іншого. Речі повсякденного світу виступають у його творах софійними символами українського буття. Так формується цілість українського простору та часу – історичний час набуває ознак безперервного, хоч і трагічного тривання, а простір чітко окреслюється за допомогою сакральних образів – Дніпро, вишневий сад, Київ, степ, селянська хата, могила, висока гора. Причому усі ці символізовані топоси, окрім власне географічного, мають досить потужне культурологічне значення – вони є альтернативою російського простору.

Найперше впадає в око опозиція "своє земля – чужий край". Саме із неї часто розгортається картина справжнього раю:

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
Та одинокому мені
Здається – кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славная країна [5]...

Водночас музика Шевченкового слова народжується, за висловом Т. Еліота, "у своєрідній точці перетину: передусім – на зіткненні значень слова із значеннями слів сусідніх і слів віддаленіших, на взаємодії з контекстом". Так просторо-часове осмислення реальності розширюється

до меж багато ширших, ніж звичайне тривання. Будь-яка картина, пейзаж не є простою пейзажною замальовкою, вони завдяки присутності реального історичного часу, людської присутності "олюднюють" змальовувану картину, так діє принцип асоціативності – час історичний та реальний збігаються й розширюються, виникає картина безперервного тривання історії та народу, який має цю історію. Навіть у таких невеликих замальовках, як *"Ой чого ти почорніло, // Зеленеє поле?"* – контекстуальний асоціативний образ поля під Берестечком надає традиційній стилістичній формулі глибшого звучання. Й образ зеленого поля, й битви під Берестечком у такому значенні стають промовистим слідом руху історичного часу в Україні, вони "до певної міри визначили й подальший хід її (історії. – Авт.), або як ті творчі сили, які потрібні даній місцевості як у організаторах й продовжувачах втілення у ній історичного процесу" [1, 244].

Для Шевченка географічний та історичний образ не є безперервними та абстрактними явищами, вони – рівнозначні складові загального образу України. Вони згущуються, це своєрідні "емоційні вузли, в яких концентруються його думки і поетичні переживання" [3, 160]. У його творах навіть романтичні кліше стають осмисленими символами українського етнопростору та часу. Так, образ могили, окрім традиційного змальювання як місця поховання, частини пейзажу, сакрального місця зв'язку між небом і землею та асоціативного ототожнення жінки із могилою [2, 74 – 77], можна говорити й про оригінальне трактування. У вірші *"Буває, в неволі іноді згадаю"* могила постає як символ культурно-історичний, позачасовий – розгортання думки у цьому творі пов'язане із пошуком "свого стародавнього" [5, 209], яке ліричний герой знаходить уві сні "край могили". Образ могили у цьому творі самовичерпується, перестає бути звичною складовою пейзажу, адже в ній *"воля спить!"*. Відтак істина, що відкривається ліричному героєві, пов'язана із пам'яттю, славою, яка *"здорово кричить // За наші голови... А може, // І про могили, і про нас // З старцями божими по селах // правдива дума невесела // Меж людьми ходить"*. Так у безмежному реальному та семантичному просторі культури української постає знак, символ минулого й майбутнього – могила як втілення людської пам'яті та дороговказ наступним поколінням. Асоціативний ряд поезії: "неволя – спогади – сон – могила, в якій спить "воля" – могили, які *"неначе гори поросли // На нашій, синочку, землі"* – хрест над могилою для ворогів та власної дитини – могили, про які слід розповісти наступним поколінням" – формує картину історичного та сучасного часу та простору української нації. Автор, немов деміург, створює світ, увінчаний сценами героїчного та трагічного (навіть фантазмагоричного, ігрового) змісту. Реальність стала текстом, який за допомогою символічних знаків, кодів прочитується як книга буття українського народу. А могила як найперший символічний знак є софійним символом

буття, мудрістю минулого та майбутнього, істиною, озвученою поетом, а отже, вписаною у книгу буття світового.

На складних перехрестях реальності та художнього образу у Шевченкових творах формується знакове й символічне поле українського буття, поет у своїх текстах переходить від ознак до сутностей. Тому для сучасних поколінь Шевченкові образи – Дніпра, Києва, високих гір, широкого степу, вишневого саду, убогої хатини – є сакральними та невіддільними складовими української реальності. Місцевість перестала бути частиною заміщованого пейзажу, вона наповнилася живими голосами минулого та майбутнього, подіями та фактами, що немовби проростали із українського пейзажу, стаючи тієї невичерпною творчою силою, що живитиме національні почуття усіх, хто мешкатиме в Україні.

Так освоєні поетом, а згодом й його читачем, просторові та часові прикмети української дійсності переставали бути чистою "зовнішністю, позастронньою його буттю й перетворилися на ознаменування певних ситуацій життя та долі. Тим самим речі починають втілювати життєвий час людини, опредмечувати траєкторію його біографії" [4, 50].

Прикметно, що розкодування української реальності часто відбувається у межових станах та ситуаціях – через спогад, сон, пережиті враження. Й знову ж такий вибір не є випадковим, саме ці стани передбачають вільне переміщення у часі та просторі, випадкове виникнення асоціацій, які на загал виявляються істинними. Сон (а у Шевченка кілька творів із аналогічною назвою) – світ Універсаму, де трансформується зовнішнє у внутрішнє. Сон дає свободу само відтворення, в нім виявляються усі сфери людського буття, навіть ті, що є лише проекцією її сокровених переживань, думок, втіленням простору неіснуючого. Сон дарує свободу утвердження власної "буттєвості" (С. Кримський). Саме таким є "*Сон (гори мої високіі...)*" Тараса Шевченка. Це образ ідеального краю, це реальність, яка виринає перед ліричним героєм, як "диво". Охоплюючи оком український простір, "божий рай", в який вписані географічні образи – Переяслав, Вибла могила, Дніпро, Трахтемирів, Монастирище, Альта, Трубіж, уся Гетьманщина, а також історичні (часові) – собор Мазепи, Богдана могила, поет одну пейзажну картину пов'язує з наступною. Це своєрідне зростання українського простору, сполучення у часі та просторі усіх прикметних географічних образів із, здавалося б, непримітними, буденними, а отже, звичними пересічному оку, образами – "обрив високий, гай, байрак; // Хатки біленькі виглядають", "козацька церква невеличка // Стоїть з похиленим хрестом", "сонечко низенько // Уже спустилось над Дніпром", "і темний гайок зелененький, // І чорнобривка молоденька, // І місяць з зорями сіяв, // І соловейко на калині". Такий варіативний повтор об'єднує розрізнені українські пейзажні картини в одне ціле – "гори окрадені" та "маленьку хату". Так поет посилює зв'язки

між окремими поняттями: простір реальний вростає в історичний, а маленький край стає великою країною. Окрім того, цілісності такому образу надає висока ліричність та емоційність поезії.

Дай, Боже, коли-небудь, Хоч на старість, стати На тих
горах окрадених У маленькій хаті.
Хоча серце замучене, Поточене горем, Принести і
положити На дніпрових горах [5].

Це ще один (серед безміру інших) прикладів "надмовного", "духовного", "ідейного" значення, готового щохвилини заявити про себе" [3, 238 – 239]. Експресія та сила образу заснована деформації часу та простору реального, відбувається граничне наближення світу зовнішнього та внутрішнього, й тому гори, гаї, байраки, села, хати, Дніпро, Переяслав і Гетьманщина в єдиному емоційному пориві стають справжньою батьківщиною поетового серця.

Принципи реалістичного живописання словом у Шевченка, як доводить М. Коцюбинська, "виявляють несподівану близькість до поетичної мови ХХ ст., до тих напружених шукань нового типу поетичної експресії, що ними багате наше століття" [3, 243]. Тарас Шевченко бере із світу реальності тільки ті образи та речі, які пов'язані із сприйняттям ліричного героя або з іншим предметом, тому в його творах час і простір зазвичай асоціативні, він спонукає читача перейти від ознак реального часу і простору до сутності – історії, майбутнього, простору внутрішніх почувань... Знайомі образи, як острівці емоцій та спогадів, вибудовують цілісну картину, й ліричний герой Шевченкового вірша занурюється у світ свого майбутнього, хоч і черпає сили із свого минулого. Досвід історії, реалії географічні та часові потрясають серце, збуджують емоції, вони стають "способом побудови власного життя за рахунок досвіду минулих поколінь" [4, 56].

Шевченкові вдалося відчутти драматизм часового процесу, й він протягнув руку непоправному минулому, щоб майбутнє не турбувалося своєю нереалізованістю. Так альтернативою майже зникаючому історичному часу та реальному простору в Україні стали Шевченкові Дніпро, Київ, Переяслав, гори, могили, гаї, вишневі сади, маленькі хати. Вони стали софійними символами українського національного буття.

1. Бахтин М. М. Естетика словесного творчства. – М., 1986;
2. Інтеграція позитиву в творчості Шевченка (аспекти символу, аксіології, онтології, міфу, психології і стилю). – К., 2002;
3. Коцюбинська М. Етюди пор поетику Шевченка. – К., 1990;
4. Кримський С. Запити філософських смислів. – К., 2003;
5. Шевченко Т. Повне зібр. творів у 12 т. – Т. 2. – К., 1991.